

Adam Massalski

Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Janusza Korczaka w Warszawie

Nauczyciele szkół średnich męskich rządowych po 1833 roku – byli pracownicy Uniwersytetu Warszawskiego

Summary

TEACHERS OF MALE GOVERNMENT SECONDARY SCHOOLS AFTER 1833 – FORMER EMPLOYEES
OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

After the fall of the November Uprising, the Russian authorities liquidated the University of Warsaw. As a result, the University employees were forced to take up other occupations. Some of them went to male government secondary schools as pedagogical supervisors (principals and inspectors), or teachers. This group numbered 18 people. The functions of principals were performed by two people, the functions of inspectors – by six, the remaining ten found employment as teachers. The period of their employment in secondary education varied widely: from 1 year to over 25 years. On average it was just over nine years. Among the teachers, four taught the humanities, the others taught mathematical and natural sciences. Many members of the described community decided to continue their scientific work. Particular achievements in mathematics were held by A. Frączkiewicz, and 1 in the field of physics and chemistry – by J. Bełza, A. Radwański, T. Rybicki and S. Zdzitowiecki. Achievements in biological research were noted by W. B. Jastrzębowski, Sz. Pisulewski and A. Waga (interestingly, he taught Polish language and literature in secondary school). Some achievements in the field of the humanities were held by A. Kucharski and F. Kozłowski. The above-mentioned employees of the University of Warsaw significantly strengthened the teaching staff of male government secondary schools in the Kingdom of Poland between 1833 and 1862.

Key words: University of Warsaw, teachers, the period between the uprisings

red. Paulina Marchlik

Jedną z pierwszych decyzji cara Mikołaja I w zakresie represji po upadku powstania listopadowego było zamknięcie Uniwersytetu Warszawskiego. „Uniwersytet zamknąć zaraz, także i wszystkie szkoły wyższe; co będzie potrzebne, później rozkaże” – tak pisał w tej sprawie już 22 października 1831 r. do rzeczywistego tajnego radcy Teodora Engela. Wynikało to z faktu, iż władca Rosji był przekonany o tym, że „[...] edukacja [w Królestwie Polskim przed wybuchem powstania – przypis A.M.] była zła i jej to zwłaszcza przypisać należy skłonność młodzieży do byłego buntu” (Kucharzewski 1914: 49). Zamknięcie Uniwersytetu pozbawiło pracy liczną rzeszę zatrudnionych w nim osób. Już wcześniej pewna ich część wybrała tułaczkę emigracyjną, bowiem znalazła się w zbiorowości około 6 tysięcy emigrantów politycznych, którzy udali się na Zachód (Jedlicki 2008: 8). Pozostałymi w kraju, władze zajęły się dopiero w grudniu 1832 r., kiedy to na posiedzeniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego podzielono wszystkich dotychczas zatrudnionych w resorcie oświaty na sześć kategorii. Pracownicy zamkniętego uniwersytetu między innymi zaliczeni zostali do kategorii drugiej: „Tych, którzy tracąc posady z powodu zamknięcia Uniwersytetu [...] będą wszakże mogli w otworzyć się mających szkołach być pomieszczeni”. Pozostający bez możliwości zarobkowania otrzymywali co najmniej na pół roku od 1 stycznia 1833 r. 1/3 części swej dotychczasowej pensji (Poznański 1993: 14–15).

Jak można z powyższego wywnioskować losy pracowników Uniwersytetu po jego likwidacji były bardzo różne. Warunkowały je: stosunek do wydarzeń związanych z powstaniem listopadowym, jak również uprawiana dyscyplina naukowa, a także wiek i funkcje sprawowane na uczelni przed jej likwidacją. W związku z czynnym zaangażowaniem w działania powstańcze na emigrację udało się trzech profesorów; Józef Hube – prawnik, Stanisław Kunatt – ekonomista i Krystyn Lach Szyrma – filozof. Okresowo przebywał też poza granicami zaboru rosyjskiego Karol Kaczkowski profesor medycyny. Profesorowie i wykładowcy Wydziału Lekarskiego po pewnym czasie znaleźli zatrudnienie między innymi w Radzie Lekarskiej Królestwa Polskiego w jej ramach uczestnicząc w pracach Komisji Egzaminacyjnej. Inni uprawiali praktykę prywatną, a Ignacy Fijałkowski objął stanowisko dyrektora Instytutu Położnictwa, czyli Szkoły Akuszerek. Zatrudnieni na Wydziale Prawa oraz Wydziałach: Filozoficznym oraz Nauk i Sztuk Pięknych, obejmowali stanowiska w administracji i sądownictwie oraz kierowali dawnymi zakładami uniwersyteckimi, takimi jak: Obserwatorium Astronomiczne, Ogród Botaniczny, Gabinet Zoologiczny. Nieliczni tylko zdecydowali się na obejmowanie stanowisk w szkolnictwie, uważając to za swego rodzaju degradację (Michalski 1977: 161–165). Profesorowie tych wydziałów podejmowali także pracę w szkołach półwyższych, takich jak Instytut Gospodarstwa Wiejskiego w Marymoncie,

Kursy Dodatkowe, czy Kursy Prawa. Nieliczni najczęściej ze stygmatem sprzyjania powstaniu zarabiali na życie jako prywatni nauczyciele, lub tłumacze. Niektórzy pozostawali wyłącznie na emeryturze (tamże: 165–166).

Skomplikowana była sytuacja najmłodszych profesorów takich jak Andrzej Kucharski, który po powrocie ze studiów zagranicznych tuż przed wybuchem powstania nie zdążył objąć katedry na UW (Mycielski 2016: 205). Niewiele informacji napotykaemy w istniejących opracowaniach o losach pomocniczych pracowników nauki, a także osób zatrudnionych w administracji uczelni i w agendach Kuratorii Generalnej na Uniwersytecie. Przypomnijmy, że po powołaniu w czerwcu 1823 r. do życia tej instytucji, mającej na celu dyscyplinowanie młodzieży studenckiej i szkolnej, Inspektorem Generalnym na Uniwersytecie został profesor Ignacy Adam Zubelewicz, wówczas dziekan Wydziału Filozoficznego. Miał on do pomocy trzech inspektorów wydziałowych: po jednym dla Wydziałów Prawa i Lekarskiego oraz wspólnego dla Wydziałów Filozoficznego oraz Nauk i Sztuk Pięknych. Z kolei każdy z inspektorów miał do pomocy po dwóch podinspektorów. Inspektor Generalny zgodnie z obowiązującymi przepisami był zrównany w swej randze z rektorem, wyręczając go w zakresie spraw wychowawczych i dyscyplinarnych, jak to wówczas barwnie określano „dozoru szkolnego”. Równie duże uprawnienia mieli odpowiednio inspektorzy wydziałowi. Niestety w praktyce okazało się, że Kuratoria Generalna na terenie Uniwersytetu, jak i szkół średnich spełniała rolę policji politycznej. Jak to określił badacz dziejów Uniwersytetu tego okresu „Szerzej patrząc, działania Kuratorii wpisywały się w generalną atmosferę policyjnej inwigilacji, prowadzonej wobec studentów przez różne odłamy tajnej policji” (tamże: 274).

Właśnie spośród najmłodszych profesorów, pomocniczych pracowników nauki i funkcjonariuszy uniwersyteckich Kuratorii Generalnej, po upadku powstania listopadowego rekrutowała się pewna liczba osób, która znalazła zatrudnienie w szkolnictwie średnim, jako dyrektorzy i inspektorzy oraz nauczyciele gimnazjów i szkół obwodowych (powiatowych). W dotychczasowych opracowaniach najczęściej wymieniani są jedynie Józef Bełza, Andrzej Radwański, Augustyn Frączkiewicz, czy Andrzej Kucharski. Niekiedy przytacza się także krótkotrwały epizod zatrudnienia w szkolnictwie średnim Wojciecha Jastrzębowskiego, długoletniego wykładowcy w Instytucie Agronomicznym w Marymoncie (od 1840 r. – Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa) (Szwarc: 2016: 374). Tymczasem jak udało się ustalić, liczebność tej grupy była znacznie większa.

Warto przypomnieć, iż według ustaw z 1833 i 1840 r. oraz wydawanych później uzupełniających aktów prawnych, zwierzchnikami pełnych szkół średnich

rządowych, których ukończenie uprawniało do podejmowania studiów w uniwersytetach i w innych szkołach wyższych, byli urzędnicy resortu oświaty zwani dyrektorami (*Ustawy szkolne...* 1833, Zbiór 1868: t. 3 i 4; Schiller 1998: 93; Massalski 2004: 79). Do 1840 r. dyrektora gimnazjum powoływała Rada Wychowania Publicznego, jak głosił przepis: „spośród tych urzędników państwowych, którzy posiadali stopnie naukowe oraz pełnili funkcje inspektorów gimnazjów” (*Ustawy szkolne...* 1833, Zbiór... 1868: t. 3, par. 111). W późniejszym okresie dyrektora powoływał kurator Warszawskiego Okręgu Naukowego, a zatwierdzał Minister Oświaty (*Ustawy szkolne...* 1840, Zbiór... 1868: t. 3, par. 100). W obu przytoczonych powyżej ustawach z 1833 i 1840 r. znajdował się zapis, że osoba zajmująca to stanowisko „powinna być godna zaufania rządu i rodziców”. Do konkretnych zadań dyrektorów należało przebywanie w szkole podczas lekcji, organizowanie zastępstw w przypadku absencji nauczycieli, a nawet w ostateczności prowadzenie w takich wypadkach lekcji. Dyrektorzy gimnazjów obowiązani byli do dokonywania ocen podległych im nauczycieli. Ponadto wysyłali do władz centralnych opisowe raporty o stanie szkół. Przewodniczyli również w czasie posiedzeń Rad Gimnazjalnych, a także przydzielali tygodniowe obciążenia dla poszczególnych nauczycieli (tamże).

Wiele czasu zajmowało dyrektorom wizytowanie podległych placówek oświatowych w terenie, bowiem sprawowali oni bezpośredni nadzór nad szkołami na obszarze danego województwa (od 1837 r. nazwę województwo zastąpiono nazwą gubernia) (Poznański 1993: 64–65). Ogółem w Królestwie Polskim w latach 1833–1862 było 37 osób powołanych na stanowisko dyrektorów gimnazjów i Instytutu Szlacheckiego (Massalski 1996: 125–151; Massalski 2004: 89–94).

Obok dyrektorów do grona osób sprawujących funkcje kierownicze w szkolnictwie średnim, należeli inspektorzy gimnazjów i niepełnych szkół średnich. W gimnazjach i Instytucie Szlacheckim wypełniali obowiązki zastępców dyrektorów, a w niepełnych szkołach średnich, byli bezpośrednimi zwierzchnikami tych placówek. Od 1 października 1849 r., inspektorów szkół powiatowych filologicznych oficjalnie przemianowano na „nadzorców etatowych”. To niezbyt dobrze brzmiące po polsku określenie, powstało z dosłownego tłumaczenia z języka rosyjskiego zwrotu: „sztatnyj nadziratiel” (AP Lublin: sygn. 131, k. 11). Zgodnie z obowiązującymi przepisami inspektorzy (zarówno zatrudnieni w gimnazjach, jak i w niepełnych szkołach średnich), mieli być powoływani na te stanowiska przez Radę Wychowania Publicznego spośród tak zwanych starszych nauczycieli gimnazjów (ZPAKP.WO: t. 3, k. 126). W praktyce jednak, często odstępowano od tej zasady.

Inspektorzy w gimnazjach, nadzorowali przebieg procesu dydaktycznego i działalność wychowawczą szkoły. W razie nieobecności dyrektora, inspektor przejmował wszelkie jego prawa i obowiązki. Mieli także codziennie odwiedzać klasy w czasie lekcji i nadzorować wykonywanie zadań przez nauczycieli. W gimnazjach warszawskich niekiedy przy dużej liczbie uczniów występowało równoległe po dwóch inspektorów. Natomiast inspektorzy zatrudnieni w niepełnych szkołach średnich, mieli także obowiązek nadzoru nad wszystkimi rządowymi szkołami elementarnymi i innymi prywatnymi na terenie jednego, lub kilku obwodów (powiatów). W kierowanej przez siebie szkole nadzorowali pracę nauczycieli, mieli prawo upominania opieszających, a w wypadku braku poprawy komunikowali o tym dyrektorowi gimnazjum. Ponadto dwa razy dziennie odwiedzali klasy, przeglądali dzienniki uczniów. W wypadku nieobecności któregoś z nauczycieli byli obowiązani zorganizować zastępstwo lub sami prowadzić lekcje. Odpowiadali również za prawidłową pracę kancelarii i byt materialny szkoły (tamże: t. 3, k. 127–179).

Zgodnie z ustawami z lat 1833 i 1840, inspektorzy podobnie jak dyrektorzy nie mieli przydzielanych stałych zajęć dydaktycznych, co jednak nie było ściśle przestrzegane, bowiem w sytuacji nie pełnej obsady kadrowej w kierowanych przez siebie placówkach prowadzili zajęcia dydaktyczne (Massalski 2004: 130–132). Ogółem w Królestwie Polskim przez szkoły średnie męskie rządowe przewinęło się 125 osób pełniących funkcję inspektorów (tamże: 132).

W omawianym okresie nauczyciele poszczególnych przedmiotów dzielili się na kilka grup. Najwyżej w hierarchii usytuowani byli „nauczyciele starsi” (do 1840 r. nazywani „profesorami” – zgodnie z tradycją sprzed powstania listopadowego). Prowadzili oni lekcje w starszych klasach (powyżej czwartej klasy) z następujących przedmiotów: religii i nauki moralnej, historii, matematyki, języków starożytnych, literatury polskiej i rosyjskiej oraz prawa. Pozostali uczący w gimnazjum i w niepełnych szkołach średnich do 1851 r. nazywani byli nauczycielami młodszymi (Schiller 1998: 103–104). Po 1852 r. w gimnazjach i szkołach powiatowych filologicznych o pięciu klasach, przepisy przewidywały zatrudnienie trzech rodzajów nauczycieli: tak zwanych nauczycieli starszych, nauczycieli młodszych i nauczycieli. Dwie pierwsze grupy to nauczyciele przedmiotów podstawowych, czyli języka łacińskiego, rosyjskiego i polskiego, historii i geografii, matematyki, którzy dzielili się jedynie pod względem prowadzenia lekcji w starszych lub młodszych klasach, natomiast najniższy stojący w hierarchii, czyli „nauczyciele” to osoby prowadzące lekcje języków nowożytnych zachodnioeuropejskich, rysunków i kaligrafii oraz śpiewu (Massalski 2007: 35–36).

Istniała też pewna ilość osób zatrudnionych w szkołach średnich jako nauczyciele tak zwani „nadetatowi”, lub „nadkompletni”. Występowali oni w szkołach, w których liczba uczniów przekraczała w poszczególnych klasach dopuszczalną normę i z tego powodu tworzone były tak zwane oddziały równoległe. Tworzone one były wyłącznie w odniesieniu do klas młodszych od I do IV, stąd nauczyciele nadkompletni to zazwyczaj „nauczyciele młodszy”, a po 1851 r. także i „nauczyciele” (Schiller 1998: 104).

Członkowie społeczności nauczycieli szkół średnich zgodnie z obowiązującymi przepisami rosyjskimi zaliczani byli do służbowych rang cywilnych, które odpowiadały stopniom oficerskim w służbie wojskowej. W interesujących nas latach było kilkanaście rang odpowiadających stopniom oficerskim i poszczególnym klasom urzędniczym. Szczegółowe dane na ten temat zawiera tabela 1.

Tabela 1. Wykaz rang cywilnych obowiązujących w Rosji w I poł. XIX w. oraz odpowiadających im klasom urzędniczym i stopniom wojskowym

Lp.	Klasa	Ranga w służbie cywilnej	Stopień wojskowy w armii rosyjskiej
1.	XII	Kolegialny registrator	Brak odpowiednika
2.	XI	Gubernialny sekretarz	Podporucznik, kornet, chorąży
3.	X	Kolegialny sekretarz	Porucznik, sotnik
4.	IX	Tytularny radca	Sztabs-kapitan, sztabs-rotmistrz, podesauł
5.	VIII	Kolegialny asesor	Kapitan, rotmistrz, esauł
6.	VII	Nadworny radca	Podpułkownik
7.	VI	Kolegialny radca	Pułkownik
8.	V	Radca stanu	Brygadier
9.	IV	Rzeczywisty radca stanu	Generał major
10.	III	Tajny radca	Generał porucznik
11.	II	Rzeczywisty tajny radca	Generał broni
12.	I	Kanclerz	Generał – feldmarszałek

Źródło: Muraszew 2000: 86–87.

Począwszy od kolegialnych asesorów, od kandydatów do tej rangi wymagane było wyższe wykształcenie, równocześnie osoby takie uzyskiwały osobiste szlachectwo. Uzyskanie rangi powyżej radcy stanu zależało wyłącznie od osobistej decyzji cara (Muraszew 2000: 92). Dyrektorzy gimnazjów mieścili się w klasie urzędniczej VII, w klasie VIII – inspektorzy, w klasie IX – starsi nauczyciele,

a w klasie X – młodszy nauczyciele gimnazjów i wszyscy nauczyciele szkół obwodowych (powiatowych) („Dziennik”: 187–197).

Istotnym czynnikiem różnicującym społeczność nauczycieli szkół średnich były również płace. Należy zaznaczyć, że sytuacja materialna nauczycieli szkół średnich, zwłaszcza tych obciążonych licznymi rodzinami, nie była zbyt komfortowa. Przed wprowadzeniem do obiegu rubla w Królestwie Polskim, dyrektorzy gimnazjów zarabiali 7.000 złp, inspektorzy gimnazjów 4.500 złp, inspektorzy szkół obwodowych 4.000 złp, starsi nauczyciele od 3.000 do 4000 złp, młodszy nauczyciele od 1.200 do 2400 złp, najgorzej zarabiali nauczyciele śpiewu po 400 złp. Wyjątek stanowili nauczyciele Rosjanie, których wynagrodzenie było wyższe przeciętnie o około 20%. Po wprowadzeniu do obiegu rubli w 1841 r. pensje nauczycieli kształtowały się w następujących granicach: dyrektorzy – 1050 rbs, inspektorzy w gimnazjach 675 rbs, inspektorzy szkół powiatowych 600 rbs, starsi nauczyciele od 510 do 600 rbs, młodszy nauczyciele od 270 do 300 rbs, nauczyciele śpiewu od 60 do 90 rbs. W tym też czasie nauczyciele Rosjanie mieli odpowiednio wyższe zarobki w granicach 20–25% (Poznański 1993: 362–994, 407–442, 469–484). Te stosunkowo niewielkie pensje uzupełniane były poprzez podejmowanie pracy w różnego rodzaju instytucjach oświatowych i szkołach prywatnych, niektórzy nauczyciele utrzymywali na stacjach uczniów. Niektórzy spośród interesujących nas nauczycieli po zakończeniu pracy w szkolnictwie średnim rządowym przechodzili na etaty w innych placówkach oświatowych. W skład Komitetu Egzaminacyjnego wchodził Frączkiewicz, Antoni Waga (równolegle prowadzili zajęcia na Kursach Pedagogicznych) i Teofil Rybicki, Seweryn Zdzitowiecki był dyrektorem Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie, a Belza i Jastrzębowski tamże – nauczycielami. Płace wymienionych powyżej osób w tych miejscach pracy były wyższe niż w szkolnictwie średnim (Poznański 1993: 395, 457). Wiązało się to z wysokością emerytury. Zależała ona od liczby wysłużonych lat, jak i różnego rodzaju nadzwyczajnych dodatków. Emeryturę otrzymywały również rodziny zmarłych nauczycieli. W odniesieniu do pewnej części przedstawicieli interesującej nas społeczności udało się ustalić jakie kwoty otrzymywali po zakończeniu pracy. Andrzej Kucharski – starszy nauczyciel II Gimnazjum w Warszawie otrzymał emeryturę w wysokości 750 rbs, z tego 457 z funduszy Stowarzyszenia i 293 z funduszy Skarbowych. Waga otrzymał emeryturę w 1845 r. w wysokości 255 rbs, a następnie w dziesięć lat później dodatek 693 rbs 75 kop. za 32 lata służby. Jako pierwszy jeszcze przed wprowadzeniem do obiegu rubli za 27 lat służby otrzymał emeryturę Jan Holewiński, decyzją z lutego 1839 r. w wysokości 3.600 złp (w tym: 1733 złp z funduszy Stowarzyszenia i „w drodze łaski”

1867 złp z funduszy Skarbowych), Radwański emerytura 243 rbs oraz w „drodze łaski 56 rbs” F. Kozłowski, za 15 lat pracy 127 rbs emerytury. Nadworny radca A. Frączkiewicz jako były członek Komitetu Egzaminacyjnego za 20-letnią służbę 450 rbs emerytury („Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego”, 1848, nr 252: 560; 1855, nr 108: 826 i nr 164: 1; 1839, nr 64: 470; 1849, nr 65: 707; 1846, nr 141: 1122; 1856, nr 218: 1655). Wdowa po Szymonie Pisulewskim otrzymała w 1861 r. emeryturę wzbogaconą o dodatek 105 rbs, natomiast w rok po śmierci Rybickiego, wdowa wraz z synem otrzymała emeryturę w wysokości 600 rbs („Gazeta Warszawska”, 1860, nr 130: 1; 1861, nr 90: s. 2).

W oparciu o aktualny stan badań i w wyniku kwerendy archiwalnej, udało się ustalić iż w szkolnictwie średnim rządowym męskim funkcjonowało nie mniej niż 18 osób wcześniej związanych z Uniwersytetem Warszawskim. Dane dotyczące zajmowanych przez nich stanowisk w czasie pracy na Uniwersytecie znalazły się w tabeli 2.

Tabela 2. Osoby pracujące na Uniwersytecie Warszawskim zatrudnione po powstaniu listopadowym w szkolnictwie średnim męskim rządowym w Królestwie Polskim w latach 1833–1862

Lp.	Nazwisko i imię	Lata życia	Pochodzenie społeczne	Funkcja na UW	Lata pracy na UW
1.	Bełza Józef	1805–1888	Szlacheckie	Preparator oddziału chemicznego, adiunkt	1828–1831
2.	Chrzanowski Paweł ks.	1783–1849	b.d.	Rektor Instytutu Pedagogicznego	1830–1831
3.	Frączkiewicz Augustyn	1798–1883	mieszczańskie	Profesor matematyki wyższej	1828–1831
4.	Holewiński Jan	Ok. 1785– –po 1839	b.d.	Rektor Instytutu Pedagogicznego	1826–1830
5.	Jastrzębowski Wojciech	1799–1882	Szlacheckie	Preparator adiunkt	1824–1829 1829–1831
6.	Kobyliński Bonifacy	1784–1848	Szlacheckie	Inspektor Kuratorii Generalnej	VII 1823–XII 1830
7.	Konkowski Aleksander Karol	1780–07.07. 1835	Szlacheckie	Inspektor Kuratorii Generalnej	VII 1823–XII 1830
8.	Kozłowski Felicjan Antoni	09.06.1805– 25.01.1870	Szlacheckie	Adiunkt w gabinecie numizmatycznym	1830–1832

9.	Kucharski Andrzej*	1795–1862	Szlacheckie	Profesor	17.12.1831
10.	Linde Samuel Bogumił*	1771–1847		Dyrektor Biblioteki Głównej, kierownik katedry slawistyki	1818–1831 1817
11.	Pisulewski Szymon	1808–1859	mieszczańskie	Kancelista	1829/30
12.	Radwański Andrzej	1800–1860	mieszczańskie	Preparator w zbiorze narzędzi fizycznych Dozorca gabinetów mineralogicznych	1829/30 1830/31
13.	Rosiński Marcin	1797–1855	Szlacheckie mieszczańskie	Podinspektor Pro- kuratorii Gen.	01.10.1823–1 0.09.1829
14.	Rybicki Teofil	1805–21.01. 1859	mieszczańskie	Laborant	1825–1826
15.	Tęsiorowski Józef ks.	1804–1841	mieszczańskie	Pomocnik w gabi- necie numizma- tycznym	1827/28
16.	Waga Antoni	1799–1890	szlacheckie	Wykładowca w Instytucie Pedagogicznym	1829–1831
17.	Zdzitowiecki Seweryn	1802–1880	szlacheckie	Profesor minera- logii	1830–1831
18.	Zychowicz Łukasz	1788–1844	mieszczańskie	Inspektor Kuratorii Generalnej	XII 1824–XII 1831

Źródło: Rocznik [1830]: 9–10, 134, 140, 142; Bieliński 1912, t. 3: 838; Dianni 1967–1968, t. 13: 540; Massalski 2007: 72, 104, 139, 164, 177–118, 205, 221, 229–230, 247–248, 296, 328–329, 346–347, 362, 429–430, 433–434, 440–441, 477–478, 484; Schiller 1998: 253, 272–273, 293–294, 313, 317, 326–327, 346–347, 362, 372, 380, 413, 428–429; Kieniewicz, red. 1981: 108.

Osoby wymienione w tabeli, zaliczyć można pod względem pokoleniowym do trzech grup. Pierwszą stanowiło sześć osób urodzonych przed upadkiem Rzeczypospolitej, spośród których najstarszym był Samuel Bogumił Linde urodzony w 1771 r. (Michalski 1972: 358–364). Do drugiej największej grupy należało dziewięciu późniejszych nauczycieli, urodzonych w okresie dziesięciolecia 1795–1804. Trzecią stanowiły osoby urodzone po 1805 r. spośród których najmłodszym był zatrudniony na Uniwersytecie na stanowisku kancelisty Pisulewski, urodzony w 1808 r. (Kosiek 1981: 570–571), a więc o 37 lat młodszy od Linde.

Pod względem pochodzenia przeważały osoby o rodowodzie szlacheckim. Stanowiły one 50% całej badanej społeczności (9 osób). Wśród nich Kucharski pochodził z dziedzicznej szlachty, w 1843 r. potwierdzonej w heraldii (RGIAP, F 733 op. 77, d. 189: 691–693; Gerber 1977: 383). Z dziedzicznej szlachty z Podlasia (urodzony w Kodniu) pochodził również Zdzitowiecki, którego ojciec posiadał majątek ziemski (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 479: 114–116; Gerber 1977: 452). Do grona szlachty posesjonatów należał także Felicjan Antoni Kozłowski urodzony w województwie płockim we wsi Tupadły (Konarski 1970: 6). Właścicielem wsi Grabków w pow. kodeńskim ówczesnej guberni augustowskiej był ojciec Wagi, który jak podano w ankiecie personalnej z 1844 r. nie posiadał szlachectwa potwierdzonego w heraldii (RGIAP, F 733, op. 77, d. 144: 270–276). Właścicielem wsi Horoki na Wołyniu był wylegitymowany szlachcic Aleksander K. Konkowski (Szczepeński 2009: 243). Pozostali pochodzili z drobnej niewylegitymowanej szlachty. Niekiedy, tak jak w wypadku Marcina Rosińskiego, można sądzić iż szlachectwo było wątpliwe, bowiem co prawda Rafał Gerber podał, że urodził się on w powiecie łukowskim w rodzinie szlacheckiej, ale w ankietach personalnych z lat 40. i wykazach urzędowych z lat 50., figurował jako mieszczanin (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 214: 1698–1699; RGIAP, F. 733, op. 77, d. 402: 586; Gerber 1977: 442). Wywodzących się z rodzin mieszczańskich było ok. 40% bowiem tego stanu było sześć osób z badanej społeczności. Z ubogiej rodziny mieszczańskiej z Kurozwęk pochodził Frączkiewicz (Przeniosło 2009: 139–140). Natomiast wiadomo iż ojcem Rybickiego był doktor nauk medycznych i rodzina jego była dobrze sytuowana (Brzozowski 1991–1992: 320–321). Do osób pochodzenia mieszczańskiego, ale nobilitowanych w Królestwie Polskim należał Linde. Dyplom szlachecki otrzymał jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego¹. W zachowanych źródłach informacyjnych brak danych o pochodzeniu społecznym ks. Pawła Chrzanowskiego i Holewińskiego (Massalski 2007: 104–105, 164).

Analizując stan rodzinny członków interesującej nas grupy możemy stwierdzić, że dwaj z nich ks. Chrzanowski i ks. Józef Tęsiorowski byli duchownymi katolickimi i w związku z tym rodzin nie założyli. W stanie bezżennym pozostało do końca życia dalszych czterech: Frączkiewicz, B. Kobyłański, Rosiński i Łukasz Zychowicz. Niejasna była kwestia stanu rodzinnego Radwańskiego. W biogramie w Polskim Słowniku Biograficznym autor podał, że ten „rodziny

¹ Według ankiety personalnej z 1844 r. szlachectwo uzyskał w lipcu 1827 r., natomiast w biogramie w PSB podano, że miało to miejsce w 1826 r. Por. RGIAP, F. 733, op. 77, d. 144, Formularz personalny S.B. Lindego, k. 38–44; Michalski 1972: 362.

nie założył” (Szczerbiński 1987: 18–19)², natomiast w znajdującej się w Rosyjskim Archiwum Historycznym ankiecie personalnej w 1842 r. widnieje zapis, że posiadał „żonę ze szlachty” (RGIAP, F. 733, op. 95, d. 1108: 482).

Pozostałych 11 byłych pracowników Uniwersytetu Warszawskiego założyło rodziny. Jeden z nich, Linde, był dwukrotnie żonaty. Kilka rodzin nauczycielskich z interesującej nas społeczności posiadało sporą liczbę dzieci. Rekordzistą pod tym względem był Linde, który w dwóch małżeństwach doczekał się gromadki 11 potomstwa, ale tylko cztery córki przeżyły ojca (Michalski 1972: 365). Również wiele dzieci wychowywało się w rodzinie Wojciecha B. Jastrzębowskiiego ożenionego z Anielą z d’Cherów. W życiorysie zawartym w Polskim Słowniku Biograficznym widnieje informacja, że miał dwóch synów i pięć córek, ale z analizy przechowywanych w archiwum petersburskim, corocznie wypełnianych ankiet personalnych i innych przekazów wiadomo, że doczekał się 9 dzieci z tym, że dwoje z nich zmarło w wieku niemowlęcym (RGIAP, F. 1349, op. 5, d. 1338, k. 287–290; „Przegląd Katolicki” 1883, nr 3: 36–38; Kosiek 1964–1965: 73–74). Z kolei Zdzitowiecki z małżeństwa ze szlachcianką Józefiną z d. Zakrzewską miał czterech synów i dwie córki (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 397: 617–623). Do grona wielodzietnych rodzin zaliczyć także należy małżeństwo Bełzy i szlachcianki Bogumiły z Ostrowskich. Posiadali oni pięcioro dzieci, w tym syna Władysława (1847–1913), który zasłynął jako autor *Katechizmu polskiego dziecka*, zaczynającego się od słów „Kto ty jesteś? Polak mały...” (RGIAP, F. 733, op. 95, d. 1110: 348–349; Moraczewski 1935: 411). Pozostali interesujący nas nauczyciele posiadali od 1 do 3 dzieci. Warto odnotować, że syn Rybickiego i Józefiny z Szymańskich brał udział w powstaniu styczniowym (Brzozowski 1991–1992: 320–321), syn Kozłowskiiego – Kornel, był znanym etnografem (Konarski 1970: 6), a syn Holewińskiego, także Władysław, profesorem prawa w Szkole Głównej Warszawskiej i Uniwersytecie Warszawskim (Litwin 1960–1961: 582–583). Należy sądzić, że jedynie Waga, nie miał dzieci. Dość niejasne są natomiast przekazy w różnego typu źródłach na temat jego stanu cywilnego. W jednych znajdują się stwierdzenia, że był żonaty z „panną Betlej”, ale krótko, bo rychło zmarła, znowu inne podają, że był rozwiedziony! (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 144: 270–276; BUW, rkps 2274, *Lieder*: 139–143).

W szkołach średnich męskich rządowych Królestwa Polskiego po upadku powstania listopadowego znalazło zatrudnienie jedynie czterech profesorów byłego Uniwersytetu. Byli to Frączkiewicz – matematyk, Zdzitowiecki – mineralog,

² Warto zaznaczyć, że w biogramie PSB podano, że urodził się w Tyńcu koło Krakowa, gdy tymczasem był to Tyniec koło Jędrzejowa.

Linde – językoznawca i Kucharski (RGIAP, F. 733, op. 95, d. 1108: 16–18; Maternicki 1971: 46–47). Ten ostatni, w grudniu 1831 r. był mianowany profesorem sławistyki, ale nie zdążył rozpocząć zajęć. Natomiast zaliczony także do grona profesorów Linde, sprawujący funkcję dyrektora Biblioteki Głównej, był również w 1817 r. mianowany kierownikiem katedry dialektów słowiańskich, ale obowiązków dydaktycznych nie podjął (Michalski 1972: 358–364). Cztery osoby wchodzące w skład interesującej nas grupy, to funkcjonariusze Kuratorii Generalnej zatrudnieni na uniwersytecie: Kobyliński, Konkowski i Zychowicz sprawowali obowiązki inspektorów wydziałowych, a Rosiński – podinspektora. Trzy inne osoby zatrudnione były w Instytucie Pedagogicznym, którego słuchacze, rekrutujący się spośród studentów Uniwersytetu Warszawskiego, mieli objąć stanowiska nauczycieli szkół średnich. Fakt ten i to, że w 1830 r. komisje senackie deklarywały konieczność połączenia Instytutu z Uniwersytetem, co nie nastąpiło z powodów politycznych, spowodował, że pracownicy Instytutu zostali włączeni do interesującej nas grupy osób (Winiarz 2002: 341–343). Byli to dwaj kolejni rektorzy tego Instytutu Holewiński i ks. Chrzanowski oraz Waga, który prowadził konferencje ze słuchaczami Instytutu w zakresie przedmiotów przyrodniczych (Gerber 1977: 447).

Najliczniejszą część interesującej nas populacji stanowili etatowi pracownicy uniwersytetu zatrudnieni jako pomocniczy pracownicy nauki: adiunkci, dozorca (kierownik) gabinetów mineralogicznych, preparatorzy, laboranci. W szkołach średnich Królestwa Polskiego po 1833 r. znalazł także zatrudnienie jeden z pracowników administracyjnych Uniwersytetu Warszawskiego: kancelista – Pisulewski (RGIAP, F. 1349, op. 5, d. 598: 211–213).

Miejsce pracy i jej charakter w męskich rządowych szkołach średnich ukazuje szczegółowo tabela 3.

Tabela 3. Byli pracownicy Uniwersytetu Warszawskiego zatrudnieni w szkołach męskich rządowych średnich Królestwa Polskiego (1833–1862)

Lp.	Nazwisko i imię	Nazwa szkoły średniej	Lata pracy	Stanowisko
1.	Bełza Józef	Gimnazjum Gubernialne w Warszawie	1833–19.09.1837	st. nauczyciel
2.	Chrzanowski Paweł ks.	Gimnazjum Gubernialne w Płocku	15.07.1833–1.09.1834	dyrektor
3.	Frączkiewicz Augustyn	Gimnazjum Gubernialne w Warszawie	22.10.1834–23.11.1836	st. nauczyciel
4.	Holewiński Jan	Szkoła Obwodowa w Białej	1833–1837	inspektor

5.	Jastrzębowski Wojciech	Szkoła powiatowa nr 3 w Warszawie	14.11.1858–1.12.1859	inspektor
6.	Kobyliński Bonifacy	Gimnazjum w Lublinie Gimnazjum w Piotrkowie	1833–1.03.1836 1.01.1837–1848	inspektor st. nauczyciel
7.	Konkowski Aleksander Karol	Gimnazjum w Płocku	1833–1835	inspektor
8.	Kozłowski Felicjan Antoni	Gimnazjum Gubernialne w Warszawie	15.07.1833–1843	st. nauczyciel
9.	Kucharski Andrzej	II Gimnazjum w Warszawie	15.07.1833–1848	st. nauczyciel
10.	Linde Samuel Bogumił	Gimnazjum Gubernialne w Warszawie	15.07.1833–1.09.1835	dyrektor
11.	Pisulewski Szymon	Gimnazjum Gubernialne w Warszawie Gimnazjum Realne w Warszawie Instytut Szlachecki	1836–1841 1841–1854 1854–1856	st. nauczyciel st. nauczyciel st. nauczyciel
12.	Radwański Andrzej	Szkoła obwodowa na Nowym Świecie w Warszawie Gimnazjum Gubernialne w Warszawie	1833–1834 1834–1842	nauczyciel st. nauczyciel
13.	Rosiński Marcin	Gimnazjum Gubernialne w Piotrkowie Gimnazjum Gubernialne w Łomży Szkoła Realna przy Gimnazjum w Płocku	15.07.1833–1837 26.08.1837–21.08.1847 16.01–1.08.1847 25.11.1853–26.06.1855	st. nauczyciel (od 3.11. 1836 inspektor) inspektor p.o. dyrektora nauczyciel
14.	Rybicki Teofil	Gimnazjum Gubernialne w Łukowie II Gimnazjum w Warszawie Gimnazjum Realne w Warszawie	01.05–01.09.1834 01.09.1834–1841 1841–24.06.1859	st. nauczyciel st. nauczyciel st. nauczyciel
15.	Tęsiorowski Józef ks.	Gimnazjum Gubernialne w Piotrkowie Gimnazjum Gubernialne w Radomiu	15.07.1833–1.10.1835 1.10.1835–5.06.1841	st. nauczyciel st. nauczyciel

16.	Waga Antoni	II Gimnazjum w Warszawie Gimnazjum Gubernialne w Warszawie	15.07.1833–31.10.1840 31.10.1840–1849	st. nauczyciel st. nauczyciel
17.	Zdzitowiecki Seweryn	Gimnazjum Gubernialne w Lublinie Gimnazjum Gubernialne w Warszawie Gimnazjum Realne w War- szawie	1833–1.10.1837 1.10.1837–15.03.1841 03.1841–1853	st. nauczyciel st. nauczyciel st. nauczyciel
18.	Zychowicz Łukasz	Gimnazjum w Radomiu Szkoła obwodowa w Rawie	15.11.1833–1840 1840–1.04.1844	inspektor inspektor

Źródło: Rocznik [1830]: 9–10, 134, 140, 142; Massalski 2007: 72, 104, 139, 164, 177–118, 205, 221, 229–230, 247–248, 296, 328–329, 346–347, 362, 429–430, 433–434, 440–441, 477–478, 484; Schiller 1998: 253, 272–273, 293–294, 313, 317, 326–327, 346–347, 362, 372, 380, 413, 428–429; Kieniewicz, red. 1981: 108.

Jak wynika z powyższych danych, średni czas pracy w szkołach średnich wynosił 9,2 roku. Najdłużej pracowali w szkolnictwie średnim Rybicki – ponad 25 lat, Zdzitowiecki – 20 lat i Kobyliński 17 lat. Najkrócej, bo tylko przez jeden rok Jastrzębowski i ks. Chrzanowski, po 2 lata: Konkowski, Frączkiewicz i Linde. Dwaj byli pracownicy Uniwersytetu zostali powołani na stanowiska dyrektorów otworzonych w 1833 r. gimnazjów w Królestwie Polskim. Byli to Linde i ks. Chrzanowski. Pierwszy z wymienionych kierował Gimnazjum Wojewódzkim (gubernialnym) mieszczącym się od 1816 r. w gmachu Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie (przed powstaniem listopadowym było to Liceum Warszawskie, którym kierował Linde, jako rektor od początków jego istnienia) (Schiller 1998: 40). W momencie uruchomienia, Gimnazjum Wojewódzkie liczyło tylko siedem klas, dopiero w następnym roku szkolnym 1834/35 osiągnęło komplet klas czyli osiem. Była to szkoła z dużą liczbą uczniów i zatrudniająca przeszło 20 nauczycieli. Linde kierował Gimnazjum Wojewódzkim tylko przez dwa lata do 1835 r. kiedy to 22 października poprosił o zwolnienie z funkcji dyrektora (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 144: 38–40). Powodem był zapewne fakt przeciążenia pracą mającego już 64 lata pedagoga, bowiem równolegle pełnił szereg odpowiedzialnych funkcji w Radzie Wychowania Publicznego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego, Głównym Konsystorzu Ewangelickim, a także od sierpnia 1835 r. został powołany na prezesa Komitetu Egzaminacyjnego (Poznański 2004: 20).

Dyrektorem Gimnazjum Wojewódzkiego został także ks. Chrzanowski. Funkcję tą sprawował jeszcze krócej niż Linde, bowiem tylko przez rok. Po likwidacji Instytutu Pedagogicznego w Warszawie, przez rok 1831/32 kierował szkołą wojewódzką w Płocku, zmienioną wówczas na szkołę wydziałową. Powodem jego odejścia ze stanowiska dyrektora, była zapewne rywalizacja w gronie pedagogicznym, ponadto był on obciążony opinią „nieprawomyślnego”, zapewne wskutek ogłoszenia drukiem w Warszawie w 1816 r. *Wyboru różnych gatunków mowy wolnej ze stosownymi uwagami*, z zawartością dużego ładunku tendencji patriotycznych. Dziełko to stanowiło do czasów powstania pomoc dydaktyczną w szkołach średnich Królestwa Polskiego (Słowiński 1976: 53–54).

Spośród pozostałych osób wchodzących w skład interesującej nas społeczności krótko, bowiem przez kilka tylko miesięcy, Rosiński sprawował w zastępstwie obowiązki dyrektora gimnazjum. Jego odejście z tego stanowiska miało przebieg dramatyczny. Początkowo nic nie wskazywało na tak fatalny koniec jego kariery. Ukończył on w latach 1819–1823 dwa Wydziały na Uniwersytecie Warszawskim, uzyskując stopień magistra prawa i administracji i magistra filozofii. Pozostał na Uniwersytecie jako podinspektor Kuratorii Generalnej do 1829 r., kiedy to został zatrudniony jako nauczyciel języka polskiego, arytmetyki i fizyki w szkole wojewódzkiej w Pułtuskach (Szczepański 1991). Po uruchomieniu szkół średnich w Królestwie Polskim w 1833 r. Rosiński został starszym nauczycielem w Gimnazjum Wojewódzkim w Piotrkowie, w ostatnim roku swojej pracy w tym mieście (1836/1837) pełnił obowiązki inspektora gimnazjum w związku z chorobą, a następnie śmiercią dotychczasowego inspektora Mariana Pyki (AP Łódź, sygn. 170: 261). Następnie przeniesiony został do Gimnazjum w Łomży, gdzie pozostawał na etacie inspektora. Wówczas dyrektorem tej placówki był Edward Loewenthal oficer żandarmerii, który po dziesięciu latach pracy na tym stanowisku w styczniu 1847 r. został przeniesiony do St. Petersburga do Komendy Żandarmerii jako sekretarz hrabiego Orłowa. Wówczas to powierzono pełnienie obowiązków dyrektora Rosińskiemu. W tym to właśnie czasie dotarły do Kuratorium Warszawskiego Okręgu Naukowego informacje, że p.o. dyrektora pobiera od uczniów dodatkowe pieniądze za blankiety świadectw. Gdy śledztwo potwierdziło te fakty, władze oświatowe skierowały do ministra wnioski, nie tylko o pozbawienie Rosińskiego funkcji, ale także o usunięciu go ze służby państwowej. Ostatecznie w październiku tego roku kurator przesłał mu dymisję. Na marginesie warto dodać, że Rosiński był jako inspektor w roku szkolnym 1840/1841 zaliczony do osób wyróżniających się w sprawowaniu swych obowiązków, a we wrześniu 1842 r. otrzymał podziękowanie od kuratora (RGIAP, F. 733, op. 77,

d. 65: 80). Dopiero po sześciu latach pozostawania poza służbą, w 1853 r. władze oświatowe uwzględniły liczne prośby Rosińskiego i przywróciły go do pracy, ale na podrzędnym stanowisku nauczyciela języka polskiego w powiatowej szkole realnej w Płocku. Brano przy tym pod uwagę, że podczas pracy w Piotrkowie i Łomży utrzymywał na własny koszt trzech ubogich uczniów. Na etacie w Płocku pracował dwa lata bowiem w czerwcu 1855 r. zmarł po kilkumiesięcznej „chorobie piersiowej”, do końca jednak pełniąc swe obowiązki. Rosiński był kawalerem (AP w Płocku, sygn. 145: 108).

Funkcję inspektora w gimnazjum w Lublinie od lipca 1833 do marca 1836 r. pełnił wychowanek Uniwersytetu w Wilnie – Kobyliński. Warto nadmienić, że podobnie jak Rosiński był on wcześniej przez siedem lat inspektorem Kuratorii Generalnej na Uniwersytecie. Gdy pozostawał na tym etacie w Lublinie co roku zmieniał się w tej szkole dyrektor. Ignacego Neuburga, zastąpił Daniel Truskolaski, a po nim Kazimierz Nahajewicz. Przez okres paru miesięcy w 1835 r. w czasie choroby, a także krótko po śmierci Nahajewicza gimnazjum samotnie kierował Kobyliński (Raczek 1992: 95–97). Okazało się jednak, że obowiązki inspektora przerastały jego możliwości, bowiem w trakcie roku szkolnego 1835/36 został on zdymisjonowany „za nieporadność w służbie”. Przez kolejne kilka miesięcy pozostawał bez pracy i dopiero w styczniu 1837 r. „w drodze łaski” otrzymał nominację na starszego nauczyciela nauk filologicznych w Gimnazjum w Piotrkowie. Na etacie tym pozostawał do 1848 r., kiedy to w wieku 63 lat przeszedł na emeryturę (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 237: 746).

Kolejnym funkcjonariuszem Kuratorii Generalnej na Uniwersytecie, który po reorganizacji szkolnictwa średniego w 1833 r. awansował na inspektora gimnazjum, był absolwent Uniwersytetu w Krakowie, magister prawa Łukasz Zychowicz. Został on skierowany do Radomia, gdzie w latach 1833–1840 współpracował z kolejnymi dyrektorami gimnazjum początkowo z Witalisem Witkowskim, a od 1837 r. z Karolem Wyżyckim (Massalski 2001: 109). Gdy w wyniku wizytacji w listopadzie 1837 r. Witkowski otrzymał dymisję, przez miesiąc wraz z prefektem ks. Wojciechem Bucelskim kierował szkołą. Po siedmiu latach pobytu w gimnazjum radomskim, został przeniesiony na stanowisko inspektora szkoły obwodowej w Rawie, gdzie pozostawał aż do śmierci w czerwcu 1844 r. Podczas pobytu w Rawie był już wdowcem i wychowywał jedną córkę (Massalski 2007a: 79).

Inspektorem Kuratorii był także wywodzący się ze szlachty wołyńskiej Aleksander Karol Konkowski. Jako oficer Wojska Polskiego był nauczycielem matematyki w Szkole Artylerii i Inżynierii w Warszawie. Po reorganizacji szkol-

nictwa średniego od 1833 r. aż do śmierci w lipcu 1835 r. pozostawał na etacie inspektora Gimnazjum w Płocku (Massalski 2007: 210).

Duże doświadczenie w kierowaniu placówkami oświatowymi przed powstaniem listopadowym posiadał Holewiński, sprawował bowiem kolejno funkcje rektora szkoły wydziałowej Siedlcach, szkoły wojewódzkiej w Kaliszu, a następnie rektora Instytutu Pedagogicznego. Trzeba pamiętać, że z tego ostatniego stanowiska został zwolniony w 1830 r. na skutek stwierdzonych nieprawidłowości w gospodarce finansowej tej instytucji. Mimo to w 1833 r. został powołany na stanowisko inspektora szkoły obwodowej w Białej i pozostawał na tym etacie przez cztery kolejne lata. W wyniku starań otrzymał emeryturę w 1839 r. Dalsze jego losy nie są znane (tamże: 164).

Nietypowym wydarzeniem było mianowanie inspektorem szkoły powiatowej przy ul. Rymarskiej w Warszawie, znanego uczonego botanika Jastrzębowskiiego. Miało to miejsce w listopadzie 1858 r. („Gazeta Warszawska” 1859, nr 26: 1). Główną przyczyną tej nominacji było jego odejście po wielu latach z Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa na Marymoncie, wskutek konfliktów z nowym dyrektorem tej placówki Zdzitowieckim. Nie mając w pełni wysłużonych lat do emerytury, a także wówczas perspektyw na inne zatrudnienie, obciążony liczną rodziną, Jastrzębowski podjął się kierować wspomnianą szkołą (Dymek 2003: 36). Wcześniej nic nie wskazywało na to, aby tej klasy uczonego badacz, był zmuszony do objęcia podrzędnej funkcji w administracji szkolnej. Od najmłodszych lat posiadał nie tylko duże predyspozycje do pracy naukowej, ale także wybitne zdolności dydaktyczne. Studia odbywał w Uniwersytecie Warszawskim, gdzie w lipcu 1825 r. uzyskał stopień magistra filozofii, a na rok przed zakończeniem studiów (1824 r.) został zatrudniony w gabinecie fizycznym, jako preparator z pensją 1500 złp rocznie. Jego mistrzem był prof. Karol Skrodzki (1789–1832) ówczesny dziekan Wydziału Filozoficznego, a także prof. Michał Szubert (1787–1861). Po pięciu latach – w 1829 r. – Jastrzębowski awansował na stanowisko adiunkta – naturalisty z roczną pensją 3000 złp. Jako szeregowiec Gwardii Narodowej wraz ze swoim oddziałem walczył w czasie powstania w obronie Warszawy. W tym czasie spod jego pióra wyszło kilka traktatów o tematyce politologicznej, między innymi *Wolne chwile polskiego żołnierza, czyli myśli o wiecznym przymierzu między narodami cywilizowanymi* (tamże: 17, 18, 22). Wskutek czynnego udziału w powstaniu listopadowym do 1836 r. pozostawał poza służbą państwową, utrzymując się z dawania prywatnych lekcji. Gdy reaktywowano na Marymoncie Instytut Agronomiczny, stał się jednym z filarów tej szkoły. Jeszcze przed podjęciem pracy w Instytucie dokonywał odkryć nauko-

wych i publikował pierwsze prace. Penetrował również i inne dziedziny wiedzy. Ogłosił bowiem w 1857 r. rzecz z zakresu prakseologii: *Rys ergonomii, czyli nauki o pracy opartej na prawach zaczerpniętych z nauki przyrody* i w 1869 r. z dziedziny etyki: *Raj utracony* (Jedynak 1986: 77–78). Jednak znacznie większe osiągnięcia miał w obszarze kształcenia studentów. Odbывał z nimi regularnie objazdy naukowe. Sprawozdania z tych wypraw ogłaszały czasopisma warszawskie („Biblioteka Warszawska” 1849, t. 1: 4, 221–257, 441–476). Kierownictwo szkoły powiatowej sprawował w Warszawie do końca grudnia 1859 r., bowiem od 1 stycznia następnego roku objął stanowisko komisarza leśnego w Dyrekcji Wydziału Dóbr i Lasów Rządowych. Osiadł w Feliksowie nieopodal Broku w nadleśnictwie kierowanym przez jednego ze swoich wychowanków. Tam przeżył okres powstania styczniowego i w wieku 75 lat przeszedł na emeryturę. Przeniósł się wówczas do Warszawy, gdzie przebywał już do końca życia (Dymek 2003: 46–74).

Byli pracownicy Uniwersytetu powoływani na stanowiska nadzoru pedagogicznego – dyrektorów i inspektorów na ogół zajmowali te stanowiska bardzo krótko. Na osiem osób zaliczonych do tej społeczności sześciu zarządzało szkołami nie dłużej niż pięć lat, dwaj natomiast pracowali na etatach inspektorów powyżej 10 lat: Rosiński – 10 lat i 10 miesięcy oraz Zychowicz 10 lat i 5 miesięcy.

Pozostałych dziesięciu byłych pracowników Uniwersytetu Warszawskiego było zatrudnionych po 1833 r. w szkołach średnich w charakterze nauczycieli. W zasadzie wszyscy ze względu na wysokie kwalifikacje zawodowe posiadali etaty w pełnych szkołach średnich, czyli gimnazjach, niekiedy łącząc tego typu zatrudnienie z pracą w innych placówkach szkolnych o charakterze półwyższym. Jedynie Radwański był początkowo przez rok nauczycielem w szkole obwodowej, a następnie w Gimnazjum Wojewódzkim w Warszawie. Szczegółowe dane dotyczące nauczanych przedmiotów informuje tabela 4.

Tabela 4. Nauczane przedmioty w męskich rządowych szkołach średnich przez byłych pracowników Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1833–1859

Lp.	Nazwisko i imię	Nazwa szkoły	Nauczane przedmioty	Uwagi
1.	Bełza Józef	Gimnazjum Wojewódzkie w Warszawie	chemia, fizyka	
2.	Frączkiewicz Augustyn	Gimnazjum Wojewódzkie w Warszawie	matematyka	
3.	Kozłowski Felicjan	Gimnazjum Wojewódzkie (Gubernialne) w Warszawie	języki klasyczne i historia	

4.	Kucharski Andrzej	II Gimnazjum w Warszawie	języki klasyczne i język słowiański	nagroda za nauczanie po rosyjsku – 1839 r.
5.	Pisulewski Szymon	Gimnazjum Wojewódzkie w Warszawie Gimnazjum Realne w Warszawie Instytut Szlachecki	nauki przyrodnicze matematyka, nauki przyrodnicze nauki przyrodnicze	
6.	Radwański Andrzej	Szkoła obwodowa na N. Świecie w Warszawie Gimnazjum Wojewódzkie w Warszawie	fizyka fizyka	st. nauczyciel nadetatowy
7.	Rybicki Teofil	Gimnazjum Wojewódzkie w Łukowie II Gimnazjum w Warszawie Gimnazjum Realne w Warszawie	fizyka chemia, fizyka chemia, fizyka	
8.	Tęsiorowski Józef ks.	Gimnazjum Wojewódzkie w Piotrkowie Gimnazjum Wojewódzkie w Radomiu	języki klasyczne języki klasyczne	
9.	Waga Antoni	II Gimnazjum w Warszawie Gimnazjum Wojewódzkie (Gubernialne) w Warszawie	język polski i literatura język polski i literatura	
10.	Zdzitowiecki Seweryn	Gimnazjum Wojewódzkie w Lublinie Gimnazjum Wojewódzkie w Warszawie Gimnazjum Realne w Warszawie	chemia i technologia chemia i technologia chemia	w 1853 r. radca kolejalny

Źródło: Rocznik [1830]: 9–10, 134, 140, 142; Massalski 2007: 72, 104, 139, 164, 177–118, 205, 221, 229–230, 247–248, 296, 328–329, 346–347, 362, 429–430, 433–434, 440–441, 477–478, 484; Schiller 1998: 253, 272–273, 293–294, 313, 317, 326–327, 346–347, 362, 372, 380, 413, 428–429; Kieniewicz, red. 1981: 108.

Jak wynika z zestawienia, sześć osób było specjalistami w zakresie nauk matematyczno-przyrodniczych, a kolejne cztery z zakresu szeroko pojętej humanistyki. Osiągali oni dobre lub bardzo dobre wyniki w pracy, stąd w wyniku corocznych wizytacji dokonywanych przez wizytatorów generalnych Warszawskiego Okręgu Naukowego byli wyróżniani pochwałami i podziękowaniami władz oświatowych. Na liście wyróżnionych przez kuratora w roku szkolnym

1838/39 byli uczący wówczas w I Gimnazjum w Warszawie Zdzitowiecki i Radwański oraz Tęšiorowski z Gimnazjum w Radomiu (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 2: 270–272). Podobnie w roku szkolnym 1840/41 wyróżniony został Radwański z I Gimnazjum w Warszawie (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 65: 78–80). Po utworzeniu Gimnazjum Realnego na wyróżnienie w roku szkolnym 1849/50 zasłużyli uczący w tej szkole: Zdzitowiecki i Rybicki (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 293: 134–136). Ci sami byli też beneficjentami podziękowań za gorliwą służbę w trzy lata później („Gazeta Warszawska” 1853, nr 93: 1).

Nieco inny charakter i – zapewne – wydzźwięk społeczny miała nagroda pieniężna dla Kucharskiego za nauczanie w roku szkolnym 1838/39 języka łacińskiego i greckiego po rosyjsku. Otrzymał on wówczas od Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego jednorazowo nagrodę w wysokości 225 rbs, czyli około połowy rocznej pensji (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 213: 744).

Niektórzy spośród nauczycieli byli też honorowani przez władze rosyjskie odznaczeniami państwowymi w postaci orderów oraz awansowani na wyższe rangi urzędnicze. Najczęściej wyróżnienia te były uzasadniane stwierdzeniem „za wierną służbę”. Trudno dziś z perspektywy lat i braku kompletnych źródeł ocenić, czy odznaczenia te były jedynie wynikiem docenienia przez władze oświatowe wiedzy i osiągnięć w pracy pedagogicznej, czy serwilizmu wobec zarobcy. Udało się odnaleźć dane, że co najmniej osiem spośród 18 interesujących nas osób było odznaczonych przez cara rosyjskimi orderami. Przewodził pod tym względem Linde, który posiadał order św. Stanisława III kl. (1815 r.), II kl. (1818 r.), i I kl. (1842 r.) oraz order św. Włodzimierza III kl. Stosunkowo wysokie odznaczenie: order św. Anny II kl. uzyskał w 1856 r. Zdzitowiecki, warto też dodać, że od 1854 r. posiadał też wysoką rangę cywilną – radcy stanu, odpowiadającą w wojsku stopniowi brygadiera. Orderem św. Anny III kl. odznaczony został w 1843 r. Bełza, wówczas profesor chemii i technologii w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 397: 517–521). Pozostałych pięciu nauczycieli uhonorowanych zostało najniższymi w hierarchii odznaczeń orderami św. Stanisława III kl., byli to: Frączkiewicz (1842 r.), Kucharski (1841 r.), Pisulewski (1858 r.), Rybicki (1857 r.) i Waga (1844 r.) (Massalski 2007: 139, 230, 328, 363, 441). Warto przypomnieć, że władze rosyjskie pobierały niemałe sumy za przyznane odznaczenia. Na przykład za order św. Stanisława III kl. trzeba było zapłacić jednorazowo aż 15 rbs (AP w Łodzi, sygn. 490, knlb.).

Z racji posiadanego wykształcenia, pewna część interesującej nas grupy była zatrudniona nie tylko w szkołach średnich, ale także w innych instytucjach i placówkach oświatowych. Niektórzy przechodzili na te stanowiska przed podjęciem pracy w szkolnictwie średnim, inni równolegle, wreszcie byli tacy, którzy obejmowali wysokie stanowiska już po zakończeniu swej pracy nauczycielskiej. Jednym z tych, którzy z racji wykształcenia i aktywności społecznej pracowali równolegle w różnych instytucjach, był Bełza. Pamiętamy, że był on zatrudniony jako starszy nauczyciel w I Gimnazjum w Warszawie w latach 1833–1837, a ponadto od 1835 r. wchodził w skład Rady Lekarskiej Królestwa Polskiego (do 1859 r.) i komisji egzaminacyjnej dla farmaceutów (Moraczewski 1935: 411; Szwarz 2016: 399). Wybitny matematyk Frączkiewicz od listopada 1834 do listopada 1836 r., pracując jako starszy nauczyciel w I Gimnazjum w Warszawie, równolegle spełniał obowiązki adiunkta w Obserwatorium Astronomicznym i od sierpnia 1835 r. członka Komitetu Egzaminacyjnego. Po zakończeniu pracy w gimnazjum podjął wykłady matematyki na Kursach Dodatkowych (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 397: 325–332).

Podobnie Zdzitowiecki, nauczający w I Gimnazjum w Warszawie od 1837 r. został równolegle powołany na członka Komitetu Egzaminacyjnego i wykładowcę Kursów Dodatkowych. Następnie od 1841 r. nauczał z ogromnymi sukcesami w Gimnazjum Realnym (w tym czasie odbywając studyjne podróże zagraniczne), by w 1853 r. po śmierci Juliana Oczapowskiego objąć dyrekcję Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 397: 617–623; Szwarz 2016: 381). Również Członkiem Komitetu Egzaminacyjnego i wykładowcą na Kursach Dodatkowych, był równolegle nauczający w latach 1833–1849 w gimnazjach warszawskich Waga (RGIAP, F. 733, op. 77, d. 144 Formularz personalny A. Wagi: 270–276).

Specyfika badanej grupy przejawiała się w tym, że spora część jej członków, oprócz pracy dydaktycznej poświęcała czas twórczości naukowej. Prace z dziedziny matematyki publikowali Frączkiewicz i Konkowski, naukami fizyczno-chemicznymi zajmowali się Bełza, Radwański, Rybicki i Zdzitowiecki. Dokonania na polu nauki w dziedzinie biologii posiadali: Jastrzębowski, Pisulewski i Waga. Natomiast szeroko pojętą humanistykę reprezentowali Kozłowski, Kucharski i Linde. Spośród wymienionych powyżej osób, największymi osiągnięciami naukowymi w dziedzinie matematyki, legitymowali się niewątpliwie: Frączkiewicz publikujący liczne prace z zakresu geometrii, zarówno przed 1830 r., jak i po tej dacie. Na szczególną uwagę zasługuje współpraca Frączkiewicza z redakcją „Biblioteki Warszawskiej”, na łamach której opublikował kilka artyku-

łów (Kula 2006: 34). Drugi ze wspomnianych matematyków Konkowski posiadał w swym dorobku jedynie wydany jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego podręcznik: *Nauka matematyki do użytku szkoły elementarnej Artylerii i Inżynierii*, (t. 1, 1811) (tamże: 44–45, 65).

Z kolei wszyscy czterej wymienieni tu przedstawiciele nauk fizyczno-chemicznych posiadali spory dorobek naukowy. Bełza interesował się w swych pracach badawczych zagadnieniami z zakresu technologii chemicznej z zastosowaniem do przemysłu spożywczego. Najobszerniejsza jego publikacja, ponad 400-stronnicowa, dotyczyła wyrobu cukru z buraków (1837). Wykorzystując swe przygotowanie prawnicze opracował podręcznik *Chemia policyjno-prawna* (1844). Był też autorem publikacji *Zasady technologii gospodarczej* (t. 1–2, Warszawa 1840). Liczne jego artykuły naukowe były publikowane w czasopiśmie warszawskich (tamże: 66–68, 72, 75, 77). W dziedzinie chemii prowadził badania także Rybicki. Przygotował i opublikował podręcznik *Zasady technologii chemicznej...* (1846). Kolejna jego publikacja dotyczyła chemii rolniczo-przemysłowej (1847). Był też autorem szeregu artykułów z tej dziedziny, które publikował w „Bibliotece Warszawskiej” i „Ziemianinie” (tamże: 66–67, 75, 77). Znaczące osiągnięcia w zakresie chemii i nauk rolnych posiadał Zdzitowiecki. Specjalizował się w zakresie chemii organicznej. Dzięki studiom zagranicznym mógł przyswoić nauce polskiej najnowsze osiągnięcia europejskie w tej dziedzinie. Przetłumaczył na język polski szereg dzieł uczonych niemieckich, zwłaszcza Justusa Liebiga. Był autorem dwóch podręczników z zakresu chemii (1850, 1851), a także licznych rozpraw z dziedziny chemii rolniczej, między innymi na łamach „Biblioteki Warszawskiej” w 1864 r. zamieścił ogólną bibliografię rolniczą (tamże: 69–71, 99, 103). Osiągnięciami w zakresie fizyki mógł się wylegitymować Radwański. Posiadał w swym dorobku dwie książki: *Zasady fizyki doświadczalnej* (1837) i podręcznik do fizyki dla gimnazjów (1839). Ponadto tłumaczył na język polski dzieła z zakresu chemii. Był autorem propozycji polskiego słownictwa chemicznego. Gdy w 1842 r. został sparaliżowany, wyłączył się z pracy w szkołach, ale nadal tworzył. Między innymi był współautorem z Bełzą i Pisulewskim dzieła *Treść nauk przyrodzonych* (1850).

Wiele prac naukowych i podręczników z zakresu szeroko pojętych nauk przyrodniczych opublikował Jastrzębowski, wśród nich warto wymienić książki: *Historia naturalna, zastosowana do potrzeb życia praktycznego i do rzeczy krajowych* (1848–1849); *Mineralogia, czyli nauka o kamieniach i ich zastosowaniu do potrzeb ogólnych* (1851), *O siłach żywotnych w ogólności, a w szczególności o siłach żywotnych człowieka i o ich znaczeniu w życiu jego produkcyjnym, mianowicie w rolniczym* (1855, wyd. 3: 1872), *Klucz do układu przyrodzonego roślin rosnących na przestrzeni ziemi*

rozciągającej się między Karpatami i Morzem Bałtyckim... (1856, wyd. 2: 1871), ponadto wiele artykułów w „Bibliotece Warszawskiej” i „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego” (tamże: 87–88).

Stosunkowo przedwcześnie zmarły Pisulewski, legitymował się w pracy twórczej opublikowanymi podręcznikami z dziedziny nauk przyrodniczych, jak i licznymi tłumaczeniami opracowań z tego zakresu z języków francuskiego i niemieckiego. Warto wymienić takie jego dzieła jak: *Botanika popularna* (1845), wspólnie z Radwańskim i Bełzą, *Treść nauki przyrodzenia* (1850), *Zoologia krótko zebrana, czyli opisanie najważniejszych z działu zwierząt tak pod względem korzyści jako i szkód, które zrzędzają* (1852, wyd. 4: 1865), *Gromady przyrodzone królestwa roślinnego podług układu A. W. Jussieu* (1841), *Zoologia krótko zebrana, czyli opisanie najważniejszych z działu zwierząt tak pod względem korzyści jako i szkód, które zrzędzają* (1852, wyd. 4: 1865), *Flora lekarska, czyli opisanie cech rodzajowych i gatunkowych wszelkich roślin w medycynie używanych* (1852), *Botanika krótko zebrana* (1853; tłum. z j. niem. – E. Winkler, tłum. z j. franc. – E.C. Brewer), *Tajniki przyrodzenia* (1856; tłum. z j. franc. – A. Richard), *Zasady botaniki i fizjologii roślinnej* (1840). Ponadto ukazało się szereg jego artykułów w Encyklopedii Powszechnej Orgelbranda i czasopismach warszawskich (tamże: 88).

Pokaźną liczbę publikacji posiadał w swym dorobku naukowym także Waga. Kilka znaczących prac z dziedziny nauk przyrodniczych ogłosił jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego. W okresie pracy w szkolnictwie średnim po powstaniu, a także po przejściu na emeryturę, napisał szereg prac zwartych m.in. *Rozprawa o ptakach, które wyginęły z okręgu ziemskiego* (1845), *Historia naturalna*, t. 1 (1859), *Atlas do nauki historii naturalnej* (1860). Był też autorem tłumaczeń z języka francuskiego: *Historia obyczajów i zmysłowości zwierząt z podziałami metodycznymi i naturalnymi wszystkich ich gromad. Kurs czytany w Ateneum Królewskim Paryskim przez J. J. Virey* (1843), czy E. Milne *Zoologia* (1856). Ponadto opublikował około 300 artykułów naukowych, recenzji i tłumaczeń w „Bibliotece Warszawskiej”, „Kalendarzach Warszawskich”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Gazecie Warszawskiej”, „Pamiętniku Naukowym” i innych. Warto odnotować, że należał do grona współredaktorów „Biblioteki Warszawskiej”, a także zajmował się twórczością poetycką (tamże: 83–85, 183, 189).

Znacznie skromniejszym dorobkiem naukowym mogli się pochwalić nauczyciele szkół średnich będący przedstawicielami nauk humanistycznych.

Uczący języków klasycznych i historii przez dziesięć lat w Gimnazjum wojewódzkim (gubernialnym) w Warszawie Kozłowski, był autorem jednego większego dzieła: *Dzieje Mazowsza za panowania książąt* (1858), ukazało się ono

jednak w kilkanaście lat po jego rozstaniu się z zawodem nauczycielskim. Niedostatki warsztatowe i brak odpowiedniej metody spowodowały, że przez współczesnych badaczy opracowanie to zostało bardzo krytycznie ocenione. Pracując jeszcze w gimnazjum Kozłowski opublikował jako pomoc dydaktyczną *Rys statystyki ogólnej porównawczej [...] państw Europy* (1838), oraz dokonał tłumaczenia dzieł Platona, ale ogłosił tylko jeden tom tego dzieła (t. 1, 1845). Ponadto pozostawił w rękopisie pracę zatytułowaną *Dzieje handlu powszechnego i wpływu jego na losy narodów od najdawniejszych czasów*. Warto nadmienić, że pisywał też powieści historyczne (Maternicki 1970: 111–112; Kula 2006: 188, 191).

Inny z nauczycieli przedmiotów humanistycznych Kucharski jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego publikował prace z zakresu sławistyki. Prace w zakresie tej tematyki kontynuował, gdy pracował od 1833 r. w Gimnazjum wojewódzkim (gubernialnym) w Warszawie. Owocem tych działań była książka: *Najdawniejsze pomniki prawodawstw słowiańskich* (1838). Pisywał też teksty z tej dziedziny do „Biblioteki Warszawskiej”, a także do „Przeglądu Religijno-Moralnego”. W rękopisie pozostawił *Słownik geograficzny miast i miasteczek należących niegdyś do Słowian* (Kula 2006: 140, 150).

Zasłużony dla polskiej kultury i nauki Linde główne swe dzieła tworzył w czasach Księstwa Warszawskiego. Natomiast po powstaniu listopadowym już po odejściu ze stanowiska dyrektora gimnazjum wojewódzkiego co nastąpiło w jesieni 1835 r., podjął pracę nad stworzeniem słownika porównawczego rosyjsko-polskiego. Władze carskie wiązały z tymi pracami nadzieje nawet na ujednoczenie tych języków. Dzięki poparciu namiestnika Królestwa Polskiego I. Paskiewicza w 1845 r. ukazał się drukiem w Warszawie zeszyt próbny tego słownika (tamże: 120).

Sumując można stwierdzić, że byli pracownicy Uniwersytetu Warszawskiego stanowili stosunkowo niewielką część społeczności nauczycieli męskich rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833–1862, bo liczącą zaledwie 18 osób, co stanowiło około 1,5% ogółu zatrudnionych w tego typu placówkach. Mimo to pozytywnie zaznaczyli swą obecność w tym gronie, zwłaszcza wyróżniając się w zakresie prowadzonych badań i twórczości naukowej. Takie nazwiska jak Józef Bełza, Wojciech Jastrzębowski, Andrzej Kucharski, Samuel Bogumił Linde, Szymon Pisulewski, Andrzej Radwański, Teofil Rybicki, czy Antoni Waga, na trwałe zapisały się na kartach historii nauki polskiej.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Państwowe w Lublinie [AP Lublin], Gimnazjum Wojewódzkie Lubelskie, sygn. 131.
- Archiwum Państwowe w Łodzi [AP Łódź], Gimnazjum miasta Piotrkowa, sygn. 170, k. 261; sygn. 490, k. nlb.
- Archiwum Państwowe w Płocku [AP Płock], Gimnazjum męskie w Płocku, sygn. 145, k. 108.
- „Biblioteka Warszawska” 1849, t. 1, s. 4, 221–257, 441–476.
- „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 19.
- „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego”, nr 64 z 1839 r., nr 141 z 1846 r., nr 252 z 1848 r., nr 65 z 1849 r., nr 108 i 164 z 1855 r., nr 218 z 1856 r.
- „Gazeta Warszawska” 1853, nr 93, s. 1; 1859, nr 26, s. 1; 1860, nr 130, s. 1; 1861, nr 90, s. 2.
- Lieder J., *Waga Antoni*, dz. rkps. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 2274, k. 139–143, Warszawa.
- Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem, [1830], Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Rossijskij Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiv w St. Petersburgu [RGIAP], Fond [dalej: F]. 733, opis [dalej: op]. 77, dzieło [dalej: d]. 2, Roczne sprawozdanie kuratora ONW 1839.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 2, Sprawozdanie kuratora ONW 1839.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 65, Roczne sprawozdanie kuratora ONW 1840/41.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 293, Roczne sprawozdanie kuratora ONW 1850.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 144, Formularz personalny S.B. Lindego, k. 38–44.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 144, Formularz personalny A. Wagi, k. 270–276.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 189, Formularz personalny A. Kucharskiego, k. 691–693.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 214, Formularz personalny M. Rosińskiego, k. 1698–1699.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 215, Formularz personalny A. Kucharskiego, k. 744–747.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 237, Formularz personalny B. Kobylińskiego, k. 746.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 397, Formularz personalny A. Frączkiewicza, k. 325–332.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 397, Formularz personalny S. Zdzitowieckiego, k. 617–623.
- RGIAP, F. 733, op. 77, d. 402, Wykaz imienny nauczycieli, k. 586.
- RGIAP, F. 733, op. 95, d. 1108, Formularz personalny A. Kucharskiego, k. 16–18.
- RGIAP, F. 733, op. 95, d. 1108, Formularz personalny A. Radwańskiego, k. 480–482.
- RGIAP, F. 733, op. 95, d. 1110, Formularz personalny J. Beźy, k. 348–349.
- RGIAP, F. 1349, op. 5, d. 598, Formularz personalny S. Pisulewskiego, k. 211–213.
- RGIAP, F. 1349, op. 5, d. 1338, Formularz personalny W. Jastrzębowski, k. 287–290.
- Ustawy szkolne dla gimnazjów, szkół obwodowych z 1833 i 1840 r.*, [w:] Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia [dalej: ZPAKP.WO], t. 3 i 4, 1868, Warszawa.

Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870. Materiały źródłowe. 1933. Wybór i oprac. K. Poznański, Warszawa.
ZPAKP.WO, t. 3, par. 111, Ustawy z 1833 roku.

Opracowania

- Bieliński J. 1912. *Królewski Uniwersytet Warszawski 1816–1831*, t. 3, Warszawa.
- Brzozowski S.M. 1991–1992. *Rybicki Teofil (1805–1859)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 320–321.
- Dianni J. 1967–1968. *Konkowski Aleksander (XVIII/XIX w.)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 540.
- Dymek B. 2003. *Wojciech Bogumił Jastrzębowski (1799–1882). Botanik, wizjoner zjednoczonej Europy*, Warszawa.
- Gerber R. 1977. *Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808–1831. Słownik biograficzny*, Wrocław.
- Jedlicki J. 2008. *Błędne koło 1832–1864*, Warszawa.
- Jedynak S. 1986. *Etyka w Polsce. Słownik pisarzy*, Warszawa.
- Kieniewicz, red. 1980. *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Konarski S. 1970. *Kozłowski Felicjan (1805–1870)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 6.
- Kosiek Z. 1964–1965. *Jastrzębowski Wojciech Bogumił (1799–1882)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 73–74.
- Kosiek Z. b.r. *Pisulewski Szymon (1808–1859)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 570–571.
- Kucharzewski J. 1914. *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa–Kraków.
- Kula E. 2006. *Naukowa, literacka i artystyczna twórczość nauczycieli rządowych męskich szkół średnich Królestwa Polskiego w latach 1833–1862*, Kielce.
- Litwin J. 1960–1961. *Holewiński Władysław (1834–1919)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 582–583.
- Massalski A. 1996. *Dyrektorzy szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1833–1862. Szkic historyczno-społeczny*, [w:] „Kieleckie Studia Pedagogiczne i Psychologiczne”, t. 11, Kielce, s. 125–151.
- Massalski A. 2001. *Szkoły średnie rządowe męskie na ziemi kielecko-radomskiej w latach 1833–1862*, Kielce.
- Massalski A. 2004. *Zwierzchnicy rządowych męskich szkół średnich w Królestwie Polskim 1833–1862*, Kielce.
- Massalski A. 2007. *Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862. Słownik biograficzny*, Warszawa.
- Massalski A. 2007a. *Szkoła obwodowa-powiatowa w Rawie (1835–1862)*, [w:] *Siedem wieków szkolnictwa w Rawie Mazowieckiej*, red. E. Walczuk, Łódź.

- Maternicki J. 1970. *Warszawskie środowisko historyczne 1832–1869*, Warszawa.
- Maternicki J. 1971. *Kucharski Andrzej (1795–1862)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 46–47.
- Michalski J. 1972. *Linde Samuel Bogumił (1771–1847)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 358–364.
- Michalski J. 1977. *Warunki rozwoju nauki polskiej w latach 1795–1862*, [w:] *Historia Nauki Polskiej*, t. 3, red. B. Suchodolski, J. Michalski, Wrocław.
- Moraczewski A. 1935. *Bełza Józef (1805–1888)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Polska Akademia Nauk, Kraków, s. 411.
- Muraszew G.A. 2000. *Tituły, Cziny, Nagrody*, St. Petersburg.
- Mycielski M. 2016. *Uniwersytet Królewski 1816–1831*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1915*, red. T. Kizwalter, Warszawa, s. 53–362.
- Poznański K. 2004. *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–1869. Lata zmagania i nadziei*, cz. 3, *Polityka oświatowa w latach 1833–1861*, Warszawa.
- Przeniosło M. 2009. *Frączkiewicz Augustyn (1796–1883)*, [w:] *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce, s. 139–140.
- Raczek H. 1992. *Gimnazjum lubelskie w okresie międzypowstaniowym (1833–1863)*, [w:] *Szkoła czterech wieków. Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Staszica w Lublinie*, red. R. Kucha, Lublin, s. 95–97.
- Schiller J. 1998. *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich publicznych szkół średnich 1795–1862*, Warszawa.
- Słowiński L. 1976. *Nauka literatury polskiej w szkole średniej w latach 1795–1914*, Warszawa.
- Szczepański J. 1991. *Szkoła Wojewódzka księży benedyktynów w Pułtusk*, [w:] *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, Ciechanów–Pułtusk.
- Szczepański J. 2009. *Konkowski Ludwik (1804–1860)*, [w:] *Świętokrzyski słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce, s. 243.
- Szczerbiński J. 1987. *Radwański Andrzej (1800–1862)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Polska Akademia Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 18–19.
- Szwarc A. 2016. *Warszawa bez uniwersytetu 1831–1857*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1915*, red. T. Kizwalter, Warszawa, s. 363–414.
- Winiarz A. 2002. *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin.